

УДК: 323.28-027.543

© Василь Шквірук
(м. Чернівці)

ПРИРОДА ТА СТРУКТУРА ГІБРИДНИХ ВІЙН ЯК ОДНІЄЇ ІЗ ФОРМ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ

В статті здійснюється спроба проаналізувати сутність та ключові складові війни нового типу, «гібридної війни». Акцентовано увагу, що єдиного визначення природи гібридної війни ще немає. Попри те, що цей термін не є поширеним у військово-теоретичних розвідках, він є цілком придатним для опису нових форм та характеру воєн у постіндустріальному суспільстві. Визначаються характерні риси гібридної війни – використання інформаційної зброї, участь у протистоянні недержавних акторів, використання терористичних методів, нехтування військовим правом та етикою, використання методів економічного та психологічного тиску, пропаганди тощо.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційне суспільство, мережева війна, типологія війни, тероризм.

Vasil Shkviрук. The nature and structure of hybrid warfare as a form of modern international terrorism. Author attempts to analyze the nature and key components of a new way of war, «hybrid war». Attention is drawn to the fact that a common definition of the nature of hybrid war is not formulated yet. However, despite the fact that this term is not common among military and theoretical studies, it is entirely appropriate to describe new forms and nature of wars in the post-industrial society. The key features and characteristics of a hybrid war are identified – the use of information weapons involved in combating non-state actors, using terrorist methods, neglect of military law and ethics, the use of economic and psychological pressure, propaganda and so on.

Keywords: hybrid warfare, information society, network war, way of war, typology of war, terrorism.

Василий Шквірук. Природа и структура гибридных войн как одной из форм современного международного терроризма. В статье предпринята попытка проанализировать сущность и ключевые составляющие войны нового типа, «гибридной войны». Обращается внимание на то, что единого определения природы гибридной войны еще нет. Несмотря на то, что этот термин не является распространенным в военно-теоретических работах, он вполне пригоден для описания новых форм и характера войн в постиндустриальном обществе. Определяются характерные черты гибридной войны – использование информационного оружия, участие в протистоянии негосударственных акторов, использование террористических методов, пренебрежение военным правом и этикой, использование экономического и психологического давления, пропаганды и т. п.

Ключевые слова: гибридная война, информационное общество, сетевая война, типология войны, терроризм.

Постановка наукової проблеми та актуальність теми. На сучасному етапі розвитку специфіка збройного протистояння, а також місце і роль військового аргументу у політиці, закономірно визначається рівнем розвитку суспільства та технологій. Процес ускладнення зброї та методів ведення війни відбувається хвилеподібно та синхронно із процесом еволюції суспільної організації та свідомості.

Інформаційне суспільство продукує властиві лише йому форми протистояння і воно не обов'язково має бути збройним чи відкритим. Аналізу розвитку форм і способів ведення збройної боротьби в сучасних та майбутніх війнах (конфліктах) у вітчизняних та закордонних наукових публікаціях з військової тематики приділяється значна увага¹. Це зумовлено як швидким їх розвитком, що кваліфікується більшістю фахівців як поява війн нового покоління, так і необхідністю визначення стратегії організації збройного захисту держав.

Метою статті є проаналізувавши публікації, присвячені військовій теорії та практиці, дослідити як саме традиційне розуміння війни змінюється та вимагає корекції, як сучасна свого роду «гібридна війна» є трансформацією і адаптацією нових форм міжнародного тероризму в сучасну епоху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом, є два крайні підходи до проблеми. Згідно одного, традиційне бачення війни (way of war) застаріло і не може сприяти вирішенню проблем безпеки, які ставить перед нами ХХІ ст. Інша точка зору твердить, що трансформується характер та сутність війни, але незмінною залишається її природа. Не викликає сумнівів лише той факт, що традиційна війна як військове зіткнення двох держав чи блоків з визначеними політичними цілями вже відійшла у минуле². Але завдання сьогодні не відправити праці Сунь-Цзи чи Карла фон Клаузевіца у смітник, а в тому числі завдяки ним навчитись ефективно боротись із урахуванням нових фреймів та координат конфліктів інформаційної доби.

Відтак, з'явилися такі поняття як «hybrid warfare» чи «network centric warfare» – гібридна війна та мережецентрична війна відповідно. Ці терміни є мають на меті дати визначення новим явищам та феноменам на полях боїв ХХІ ст. Слід наголосити, що розробка теоретичного підґрунтя (чи осмислення) ще в процесі, принаймні, в Україні. Тож цілком логічним видається зробити спробу визначити сутність гібридного протистояння та його складові.

Розвиток інформаційного суспільства формує новий контекст протистояння, в тому числі збройного, України та РФ. Особливості засвоєння норм,

цінностей, можливостей постіндустріального світу пострадянськими спільнотами обумовили специфіку російської агресії та тиску, а також пошук відповідей та засобів протистояння Україною.

Конкурентоздатність в епоху індустріального суспільства визначалась здатністю держави виробляти важке озброєння, транспортувати його до театру бойових дій та витримувати економічний тиск. В інформаційну епоху військова конкурентоздатність пов'язана з можливостями обробляти інформацію та інтегрувати її у військові операції, таким чином забезпечуючи їх успішність.

Характер сучасних та майбутніх війн напряму визначається тенденціями розвитку форм та способів ведення збройної боротьби. Серед них варто відзначити:

1. Зростання значення стратегічного неядерного стримування супротивника шляхом масового оснащення військ новітніми засобами збройної боротьби для ведення неядерних, неконтактних (дистанційних) бойових дій;

2. Підвищення ролі динамічності та маневреності в діях військ на розрізаних напрямках з широким застосуванням сил швидкого реагування, аеромобільних військ і військ спеціального призначення;

3. Розширення простору та масштабів збройної боротьби, перенесення бойових дій із землі і поверхні морів у повітря, під воду та у космос. Одночасне вогневе та електронне ураження військ, об'єктів тилу, економіки, комунікацій на всій території супротивника;

4. Зростання ролі протиборства в інформаційній сфері та використання новітніх інформаційних технологій;

5. Боротьба з міжнародним тероризмом, створення експедиційних сил для проведення миротворчих і антитерористичних операцій.

Наведене ранжирування за значущістю даних тенденцій досить умовне, оскільки залежить від специфічних особливостей конкретних держав³.

Поєднання якісно різних елементів у воєнному конфлікті зумовлює велику розмаїтість форм його існування, які складатимуться з комбінації трьох моделей війни – формальної, неформальної та війни сірої зони.

Формальною війною вважається зіткнення збройних сил однієї держави зі збройними силами іншої. Таке зіткнення супроводжується формальним актом оголошення війни.

Неформальні війни – це збройні конфлікти, в яких принаймні одна або обидві сторони є недержавними утвореннями. Нові загрози, що виникли після закінчення холодної війни, призвели до виникнення феномену сірої зони, тобто до комбінації війни і воєнних дій з організованою злочинністю (наприклад, конфлікту у Республіці Ічкерія). Формальні війни можуть набувати традиційної та нетрадиційної форм. Традиційні війни – це воєнні дії регулярних збройних сил однієї країни проти регулярних і нерегулярних збройних сил (партизанські

війни) іншої країни із застосуванням звичайних засобів збройної боротьби. Традиційні війни – контактні, їх подальший розвиток пов'язаний з розробленням нових способів і засобів збройної боротьби. У поєднанні з новітніми інформаційними технологіями вони породжують такі форми, як мережеві та мережоцентричні війни⁴.

Зміст мережевої війни полягає в досягненні успіху в збройній боротьбі не через перевагу в чисельності й вогневій могутності військ, а завдяки їх перевазі в інформаційних можливостях та організаційній побудові за мережевою структурою. Особливістю мережоцентричних операцій є застосування побудованих на нових принципах методів розвідки, управління й забезпечення, які дають можливість застосовувати сили й засоби збройної боротьби не в одній лінії, а відразу на всій глибині театру воєнних дій відповідно до своїх бойових і маневрених можливостей. Спільне застосування різновидових угруповань військ підвищує результативність воєнних операцій⁵.

Нетрадиційні війни – це зіткнення регулярних збройних сил країни з іррегулярними формуваннями, угрупованнями, загонами, які не визнають норм і правил ведення воєнних дій. Формальні та неформальні воєнні конфлікти можуть бути симетричними й асиметричними. Асиметричний конфлікт відбувається за участю суб'єктів, що якісно відрізняються стосовно силового потенціалу й принципів організації та управління.

Навіть без переходу до воєнної фази асиметричний конфлікт має ряд специфічних ознак, які є наслідком обмеженого арсеналу засобів для слабших учасників. В асиметричних відносинах сильний партнер зазвичай не потребує застосування додаткових силових заходів для нав'язування власної волі. Тому конфлікт часто відбувається в латентному вигляді, лише епізодично переходячи в збройну фазу у формі жорстоких і на перший погляд ірраціональних дій, зокрема терористичних актів. Такі дії є тим засобом з обмеженого арсеналу, за допомогою якого слабший партнер впливає (і потенційно перемагає) на сильнішого⁶.

Втім, традиційна термінологічна та методологічна база для визначення сутності та характеру війни не виключає винайдення та використання нових дефініцій, наприклад, «гібридної війни». Франк Хоффман (Frank G. Hoffman), консультант міністерства ВМФ США, один із авторів концепції «гібридної війни», наголошує, що кожній епосі властиві свої специфічні форми війни. Це вимагає шоразу нових термінологічних розробок. Загалом сучасна епоха, на думку Франка Хоффмана, характеризується процесами гібридизації, в тому числі і у військовій сфері.

Традиційні форми війни змішуються з діяльністю організованої злочинності, іррегулярними конфліктами та тероризмом⁷. Для характеристики цієї нової реальності він пропонує застосовувати поняття «гібридної війни», яке нехай і не є

суто військовим, але дозволяє оперативно схопити та відобразити суть змін у характері сучасної війни.

Погляди на сутність гібридної війни. Є різні варіанти визначення сутності гібридної війни:

- військова стратегія, яка поєднує звичайну війну, малу війну та кібервійну;

- атака з використанням ядерної, біологічної, хімічної зброї, саморобних знарядь для терористичних атак та інформаційного тиску;

- складна та гнучка динаміка бойового простору (battlespace), яка передбачає швидку реакцію та адаптацію учасників протистояння;

- сучасний вид партизанської війни, яка поєднує сучасні технології та методи мобілізації (Біл Неметт, підполковник Корпусу морської піхоти США);

- основний метод у асиметричній війні, яка ведеться на трьох умовних фронтах – серед населення конфліктної зони, тилового населення та міжнародної спільноти (полковник Армії США Джек Мак Куен);

- Франк Хоффман визначає гібридну війну у вигляді будь-яких дій ворога, який швидко та гнучко використовує найрізноманітніші комбінації дозволеної зброї, партизанську війну, тероризм, злочини на полі бою, і все для досягнення політичних цілей⁸.

У 2004 році на замовлення НАТО проведено дослідження Multiple Futures з метою виявлення тенденцій змін у сфері міжнародної безпеки загалом та способу ведення воєн зокрема. У підсумковій доповіді мова йшла також і про гібридну війну. Як наголошує генерал-майор у відставці Франк ван Каппен, у цього терміну безліч дефініцій. Далі, правда мова знов зводиться до суто військового виміру та визначення гібридної війни як мішанини класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Недержавні виконавці бойових завдань «можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань»⁹. Психологічний та інформаційний аспекти також у полі зору натівського фахівця. Так, він наголошує, що світова спільнота ставиться перед доконаним фактом агресії при повному запереченні її власне агресором. У короткостроковій перспективі це дуже виграшна тактика.

Найбільше ж важить контроль за інформаційними потоками, перемога в інформаційній війні. Інформаційна війна – це узгоджена діяльність з використання інформації як зброї для ведення бойових дій.

Головним стратегічним національним ресурсом стає інформаційний простір, тобто інформація, мережева інфраструктура та інформаційні технології.

Генерал Філіп Брідлав, головнокомандувач сил НАТО, на саміті НАТО в Уельсі навіть назвав сьо-

годнішні дії РФ у цьому напрямку найбільш вражаючим блицкригом, який будь-який бачила історія інформаційних воєн. Також Брідлав зазначив, що гібридний підхід Росії до війни полягає у намаганні використати всі можливі інструменти, створити проблему і далі на ній педалювати, використовуючи в тому числі військові інструменти¹⁰.

Власне, гібридну війну можна у найзагальніших рисах визначити як сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей. До складових гібридної війни відносяться традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, коли використовуються новітні чи нешаблонні технології для протидії перевазі супротивника у військовій силі.

Наголосимо, що ідея гібридної війни не є новою. Військова історія знає немало прикладів асиметричних воєн із використанням нелінійної тактики та нерегулярних збройних формувань, які є давнішими аналогами сучасної гібридної війни. Можна згадати війну Наполеона в Іспанії чи війну у В'єтнамі. Власне, війна загалом не є лише виключно протистоянням на полі бою, а включає в себе елементи економічного, психологічного протистояння, партизанщини. Співвідношення та міра впливу цих компонентів на загальний результат, їх роль та місце у конкретному протистоянні визначається рівнем розвитку суспільства та духом епохи. Війни та збройні конфлікти є просторово-часовими процесами, в основі яких лежать найрізноманітніші суперечності, а також використання різномасштабних військових формувань на певних територіях для досягнення певних цілей.

Гібридні сили успішно використовують технологічно передові системи таким чином, що вони працюють на межі можливостей. Тому гібридні збройні сили мають перевагу над традиційною армією, яка діє суворо в рамках уставу. Загалом, гібридна загроза відзначається тим, що стирає традиційні уявлення та практики війни.

Поки правове поле залишається невизначеним, ми не можемо говорити про організоване ведення бойових дій, а насилля може стати неконтрольованим, що тим не менш, не означатиме війни¹¹. З цим ми стикнулися в Україні і наразі перебуваємо в стані неоголошеної війни, а всі події в Україні залишаються великою антитерористичною операцією (АТО).

Власне, саме цим і небезпечна гібридна загроза. У гібридній війні буває важко визначити суперника, ти більше важко вести мову про правові, етичні та моральні фрейми. Без них організоване насильство веде до деградації локальних спільнот, їх варваризації. В Україні досі тривають дискусії щодо терміну «антитерористична операція», який не відображає сутності подій в зоні конфлікту на Донбасі. З іншого боку, друга сторона протистояння, РФ, офіційно не визнає своєї участі, тож якщо це війна – то хто суперник?

Так само стираються кордони війни та сценарії її початку та закінчення.

Практично вся європейська політична та військова історія говорить про те, що еліти сприймають початок і закінчення війни як церемонію, певний набір дій. Але у гібридній війні принаймні одна із сторін відчуває брак легітимності. Тоді на допомогу приходять пропаганда або створення маріонеткових урядів. Відтак, зміна стану з військового на мирний суттєво ускладнюється, а ворожість зростає та поширюється за межі конфлікту.

Такою була правова ситуація у війнах індіанців з американськими колоністами чи конфлікти у Судані та Конго чи навіть війна з тероризмом (маючи початок, вона навряд чи матиме кінець). Така війна має усі шанси вилитись у ендемічне та безкінечне насилля в регіоні.

Також руйнується традиційна «тринітарна модель» Клаузевіца, яка включає триєдність уряду, збройних сил та народу у війні. Після Другої світової війни така триєдина модель стає все менш застосовною. Народ може воювати без уряду, воювати можуть терористичні організації чи польові командири, які часто зливаються з мирним населенням (наприклад, як це робили бойовики «Хезболли» чи так званих ДНР та ЛНР). Виходом з такої ситуації може бути повернення у правове поле, чого можна досягти різними засобами, які варіюються від укріплення інститутів державності сторонами протистояння (що дозволить застосувати традиційний сценарій церемоніального завершення війни) до повного знищення однієї зі сторін (якщо це, наприклад, терористична організація)¹².

Власне, класичним прикладом гібридної війни вважають війну, яку вела «Хезболла» в Лівані у 2006 р., використовуючи класичні військові дії, нерегулярні збройні формування та інформаційні методи ведення війни, завдавши Ізраїлю, на думку багатьох експертів, стратегічної поразки. Як цілком слушно наголошують військові аналітики, гібридна загроза здатна нівелювати технологічну перевагу будь-якої армії. «Хезболла» отримала психологічну перемогу 2006 року, як власне, і зараз. Змістити акцент у процесі прийняття рішення з військової площини у етичну та моральну, змусити обирати між уставом, правом, мораллю, врешті, дискредитувати противника, хай яке б рішення було прийнято, – ось ключові моменти, які забезпечили перевагу «Хезболли»¹³.

Іншим прикладом гібридної війни, у якій військова потужна держава-агресор домовляється із недержавними виконавцями – групами місцевого населення та бойовиками, – зв'язок із якими вона формально цілковито заперечує, є російська диверсійна діяльність в Україні навесні 2014 року. Під час конфлікту невеликі групи російських військовослужбовців організували та координували озброєні загони повстанців із місцевого населення на сході України, уникаючи прямого введення

своїх військ через український кордон, що дозволяло Росії обходити міжнародне право.

Захоплення Криму і його входження до складу Російської Федерації було вельми успішною операцією гібридної війни. Ввічливі «зелені чоловічки», озброєні новітньою російською зброєю, створення сприятливого для Кремля інформаційного фону в західних ЗМІ, цілеспрямоване повільне українського сегмента Інтернету дезінформацією (класичний приклад – піднятий над флагманом ВМС України «Гетьманом Сагайдачним» Андріївський прапор, про що повідомили ИТАР-ТАСС і РІА «Новости»), дипломатична клоунада Віталія Чуркіна на засіданні Ради Безпеки ООН – все це складові гібридної війни, кульмінацією якої стало проведення референдуму і прийняття Криму і Севастополя до складу РФ.

Очевидно, що темп дій Росії визначався слабкістю української влади і допущеними раніше помилками. Збройні сили України впродовж років готувалися до війни індустріальної епохи, паралельно здійснюючи демілітаризація суспільства, позбавляючись від радянського військового спадку. Натомість сьогоднішня «гібридна війна» виявила не лише всі слабкі сторони української армії та суспільства, а й артикулювала новий виклик світу загалом та державам Східної Європи зокрема. Відсутність відкритого протистояння, використання нових тактик, дезінформації, створення за короткий час атмосфери паніки й загрози, використання живого щита з мирних мешканців продемонстрували безпорадність армії у війні нового типу.

У Україні під загрозою виявились практично усі сфери суспільного життя – економіка, політика, культура пам'яті та інформаційного споживання, навіть ідентичність. Слабка диверсифікація ринків збуту української продукції, прив'язаність до російського ринку базових секторів вітчизняного господарства, відсутність альтернативних джерел постачання ресурсів – усе це перетворилося на питання національної безпеки.

Промисловість, інфраструктура залишаються енерговитратними й малоєфективними. Відсутність адекватної інформаційної та культурної політики спричинила культурну окупацію свідомості значної частини громадян. Зусиллями пропаганди була нав'язана штучна проблема дискримінації російськомовного населення, страх перед ефемерною загрозою «бандерівщини». Український інформаційний простір без належного російськомовного й англійськомовного контенту виявився замкненим, неконкурентним, не готовим донести українську позицію до світової спільноти.

Очевидно, сучасна гібридна загроза українській державності з боку РФ вимагає не просто пошуку адекватних відповідей на щоденні виклики.

На часі є розробка системної відповіді, стратегії на роки наперед. Це видається неможливим без теоретично-методологічного осмислення сутності гібридної війни та вивчення світового досвіду протистояння гібридній загрозі. Перебіг сучасних воєн

свідчить про необхідність розгляду та врахування не лише суто військових аспектів, а й політичних, соціокультурних, техніко-економічних та геополітичних фреймів військового конфлікту.

Висновки. Таким чином можна наголосити, що попри стирання традиційних уявлень про війну, які засновуються на роботі Клаузевіца, його теза про те, що війна має постійну природу та змінний характер, залишається актуальною (хоча не всі поділяють таку точку зору, вважаючи, що природа війни може змінитись під впливом нових технологій та форм війни, що війна може мати «другу граматику», яка засновуватиметься на повстанських операціях)¹⁴. І при аналізі гібридних воєн сучасності важливо це пам'ятати та розрізняти їх природу та характер. Ключовою для пошуку відповіді на гібридний виклик стає оцінка соціального та технологічного контекстів, розуміння того, який елемент структури конфлікту залишиться незмінним, а який еволюціонуватиме¹⁵.

Так, війна завжди буде актом насильства, який має на меті змусити суперника виконати вашу волю. Мотиви війни, сформульовані ще Фукидідом, так само будуть незмінні – страх, гордість та вигода. Характер та форма війни значною мірою залежать від технологій та економіки та рівня суспільного розвитку акторів. Недержавні актори тепер так само можуть бути стороною військового протистояння, більше того, їх питома вага у військових конфліктах імовірно ще більше зростає. З розвитком комп'ютерних мереж кібервійни стають зброєю терористичних організацій та елементом гібридних воєн. Наразі, гібридна війна стала звичним інструментом для досягнення своїх цілей терористичними організаціями, сепаратистами по всьому світу та так званими державами-терористами, тобто можна говорити про використання її як форми міжнародного тероризму – нової, небезпечної, комплексної загрози, яка потребує подальшого вивчення і узагальнення.

¹ Галака О., Ляшов О., Павлюк Ю. Основні тенденції розвитку та ймовірні форми воєн і збройних конфліктів майбутнього. – О.М. Галака, О.А. Ляшов, Ю.М. Павлюк. – Наука і оборона. – 2007. – № 4. – С. 10-15.

² Корнієнко С. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>.

³ Василенко О. Основні світові тенденції розвитку озброєння та військової техніки для ведення війн у майбутньому. – О.В. Василенко. – Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 20.

⁴ Василенко О. Основні світові тенденції розвитку озброєння та військової техніки для ведення війн у майбутньому. – О.В. Василенко. – Наука і оборона. – 2009. – № 4. – С. 20-22.

⁵ Хамзатов М. Влияние концепции сетецентрической войны на характер современных операций. – М.М. Хамзатов. – Военная мысль. – 2006. – № 7. – С. 14.

⁶ Арзумян Р. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. – Р.В. Арзумян. – Ереван, 2011. – С. 24-26.

⁷ Hoffman F. Hybrid Warfare and Challenges. – F.G. Hoffman. – Joint Force Quarterly (JFQ). – 2009. – Issue 52, Forth Quarter. – P. 34-39.

⁸ Арзумян Р. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. – Р.В. Арзумян. – Ереван, 2011. – С. 22-29.

⁹ Корнієнко С. Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html>.

¹⁰ Vandiver J. SACEUR: Allies must prepare for Russia 'hybrid war'. – J. Vandiver [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stripes.com/news/saceur-allies-must-prepare-for-russiahybrid-war1.301464>.

¹¹ Арзумян Р. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. – Р.В. Арзумян. – Ереван, 2011. – С. 39.

¹² Кузьмович А. Эволюция взглядов на теорию современной войны. – Армия и общество. – №1(33). – 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-vzglyadov-nateoriyu-sovremennoy-voyny>.

¹³ Davis J. Defending Future Hybrid Threats. – J.R. Davis. – Military Review. – Fort Leavenworth, September-October 2013. – No.5. – P. 25-27.

¹⁴ Арзумян Р. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. – Р.В. Арзумян. – Ереван, 2011. – С. 31-32.

¹⁵ Hoffman Frank G. Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. – F.G. Hoffman. – Strategic Forum. – Institute for National Strategic Studies (INSS), National Defence University (NDU). Washington, DC, April 2009. – No. 240. – P. 2-8.